

Makale Türü: Araştırma Makalesi

İSLAM BİLİM TARİHİ NASIL ANLAŞILABİLİR: YÖNTEM ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

Tahsin GÖRGÜN¹

Öz

İslam Bilim Tarihi, İslam medeniyetinin varlığını sürdürmesinin makul yolları olarak geliştirilen ve adına bilim denilen sistematik faaliyetlerin nasıl teşekkül ettiklerini, hangi meselelerle karşı karşıya kaldıklarını, bu meseleleri hangi yöntemlerle hallettiklerini, nerelerde tıkanmalar yaşandığı, bu tıkanmaların nasıl aşıldığı, bu çerçevede İslam medeniyetinin muhtelif dönemleri ile ilimlerin halleri arasındaki irtibatların neler olduğunu araştırması gerekir. Bu konunun gereği gibi araştırılmasının önündeki en önemli engel Batı merkezilik, bir diğeri de pozitivist tuzak olarak durmaktadır. İslam Bilim Tarihi araştırmaları batı merkeziliği aşarak ve pozitivism tuzağına düşmeden, İslam Toplumunun varlığını sürdürürken ve sürdürmek için geliştirdiği makul yolları araştırarak sadece geçmişe değil aynı zamanda hem bugüne hem de geleceğe ışık tutacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Bilim Tarihi, Varlık Mertebeleri, Bilim Hakikat İlişkisi, Bilim Toplum İlişkisi.

HOW TO UNDERSTAND HISTORY OF SCIENCES IN ISLAM: SOME THOUGHTS ON METHOD

Abstract

History of Science in Islam – the way the systematic activities, called as sciences (‘ilm, pl. ulum), have been developed as the rational manners in which Islamic Civilization has maintained its existence have been formed – should be deliberately examined along with the problems encountered, the ways these problems were overcome, the obstructions experienced, the ways these obstructions were surmounted. Within such a framework the connections between the states of the sciences and the various epochs of the Islamic civilization should be carefully scrutinized. One of the two major obstacles before a proper investigation of this subject matter seems to be the Western-centrism and the other being the positivistic trap. By surpassing the Western-centrism and avoiding the positivistic trap and hence by searching the rational manners the Islamic civilization has developed while and for maintaining its existence, studies carried out in History of Science in Islam is going to shed light not only to the past but to the present and to the future.

Keywords: History of Science in İslam, Levels of Grades of Being, Relation of Science to Truth, Relation of Science to Society.

1. Mesele

Son zamanlarda bilim felsefesi içerisinde ortaya çıkan gelişmeler bilim tarihiyle bilim felsefesinin birbirinden ayrılamayacağını gösterdi. Dolayısıyla “bilim nedir?” sorusunun, “bilim nasıl olmuştur?” veya “bilim nasıl yapılmıştır?” sorularıyla birlikte düşünülmesi gerekir ve bu çerçevede buna bakmak anlamlıdır. “İslam bilim tarihi nasıl anlaşılabilir?” sorusu aynı zamanda bilim felsefesiyle alakalı bir sorudur ve dolayısıyla “bilim nedir?” sorusuna verilen/verilebilecek bir cevap, bilimin tarihi araştırılırken neyin bilim olarak dikkate alınacağını/çerçeveyi belirlerken, aynı zamanda günümüz ve gelecek açısından da yapılacak araştırmalara bir ufuk oluşturacaktır.

Burada yöntem terimi geniş bir anlamda kullanılacaktır. Bu çerçevede, yöntem derken neyi dikkate alacağımızı belirlemeden önce, üzerinde durulmayacak şeyleri söylemekte fayda vardır.

¹ Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üni. Edebiyat Fak. Felsefe Bölümü, e-mail: tahsingorgun@yahoo.com orcid: 0000 0002 3235 9355

Bu Yavına Atıfta Bulunmak için: Görgün, T. (2019), İslam Bilim Tarihi Nasıl Anlaşılabilir: Yöntem Üzerine Bazı Düşünceler, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(Özel sayı), 1-16.

Yöntem denildiğinde genellikle daha çok teknik hususlar düşünülür. “Araştırmaya nasıl başlanılır?”, “gözlem nasıl yapılır?”, “deney nasıl yapılır?” “kaynaklar nasıl belirlenir?”, “atıflar nasıl yapılır?” gibi hususlar araştırma yöntemleri veya teknikleri ile alakalı olarak konuşulan temel sorular olarak karşımıza çıkar. Bu sorular oldukça önemli olmakla birlikte, benim yöntem derken dikkate alacağım -ve ilerleyen sayfalarda gerekçeleri ile birlikte ifade etmeye çalışacağım- hususlar daha çok esasa müteallik ve bu soruları sormadan önce ve bu soruları sorarken bu soruları anlamlı bir şekilde sormayı mümkün kılan esaslar ile alakalı olacaktır. Daha farklı ifade etmek gerekirse, burada araştırma teknikleri ile alakalı hususlar cihetinden değil de, bunları aşan daha esaslı, ontolojik ve epistemolojik diyebileceğimiz, yani varlık ve bilgi meselesiyle alakalı daha farklı cihetlerden meseleye bakılacaktır.

Öncelikle şunu ifade etmemiz gerekir: Genel olarak bilim tarihi, özel olarak da İslam bilim tarihi araştırmaları, bu araştırmaları yapanların ve araştırmaları yapanların yaşadıkları dönemlerde yaygın olan bilim anlayışlarından bağımsız değildir. Bilimin ne olduğu sorusuna verilen cevaplar da, en azından son iki asır dikkate alındığında, aynı kalmamıştır. 19. yüzyılda bilim felsefesi içinde yürütülen tartışmalarda bilim denildiğinde anlaşılan şeylerle 20. ve 21. yüzyılın başında anlaşılan şeyler birbirlerinden çok farklıdır. Burada tabii şunun farkında olmak gerekir: Biz esas itibarıyla şu anda Batılıların oluşturduğu bir dünyada yaşıyoruz. Dolayısıyla bilim felsefesi dediğimizde, şu anda ağırlıklı olarak batı dünyasında yapılan ve bilimle alakalı geliştirilmiş olan tezleri kast ediyoruz. Biz, yaklaşık iki asırdan beri, daha önce bilim ile ilgili sorduğumuz soruları ve verilen cevapları artık geçersiz ve anlamsız olarak kabul ederek unutmaya bıraktıktan sonra, kendimiz henüz “bilim nedir?” sorusunu sorup bunun cevabını verme konusunda bir adım atmış, bu konuda esaslı, dikkate değer teşebbüslerde bulunmuş değiliz.

Bu noktada bazı adımların atılabilmesi için bazı şeyler gerekiyordu: Bunlardan ilki, bilim tarihiyle alakalı “perspektif” olarak isimlendirilebilir. Son iki yüzyılda bilim, bilim felsefesi ve bilim tarihi neredeyse tamamen batı merkezci bir perspektiften oluşturulduğu için, batı dışındaki bilgi sistemleri genellikle bilimsellik kavramı dışında bırakılmış; daha ötesi, bütün bir insanlığın birikimi sadece batıda dikkate alındığı ve batıdaki gelişmelere katkı sağladığı kadar, bunun da uygun görüldüğü kadarı bilim tarihinde söz konusu edilmekteydi. Bilim tarihiyle alakalı perspektifi batı merkezci olmayan, bütün insanlığın birikimini dikkate alacak bir şekilde değiştirdiğimizde, bilimle alakalı meselelere gerçekçi bir cihetten yaklaşma imkânı elde etmiş olacağız. Bu, başka bir ifade ile, nihai noktada batı merkeziliğin aşılması olacaktır. Hemen şu kadarını belirtmek gerekir: Bu konuda gittikçe artan bir bilinçten bahsetmek mümkün ise de, bu bilincin ve bilinçlenmenin kendisini araştırma alanlarında sistematik bir şekilde gösterdiğini söylemek için henüz erkendir. Ama bu cihetten yakın bir gelecekte çok daha iyi bir konuma kavuşacağımızı beklemek yanlış olmayacaktır.

Genel araştırmalarda olduğu gibi bilim tarihi araştırmalarında da batı merkezci anlayışın aşılması biraz zaman alacağına benzemektedir. Ancak bu durum bizim bilim tarihi ile ilgili araştırmalara devam etmemizi engellememeli; İslam medeniyeti içinde geliştirilmiş olan bilimler tarihinin araştırılması her şeye rağmen devam etmelidir. Nitekim en önemli misallerinden birini merhum Fuat Sezgin’in eserlerinde gördüğümüz haliyle devam da etmektedir. Bu çalışmalar yürütülürken bilimin ve bilim tarihinin birbiri ile irtibatı içinde yapılabilmesi için insanlığın birikiminden, bu arada batı dünyasında yapılan çalışmalardan ve bunların ortaya koyduğu neticelerden de, -az ileride dile getireceğim bazı sebeplere bağlı olarak- kendimizi tamamen kaptırmadan, istifade etmek kaçınılmazdır. Bu sebeple bilim felsefesi denildiğinde, bilimle ilgili tartışmalar söz konusu olduğunda, bu alanlarda öncü olarak kabul edilen şahısların, filozofların yaptığı tartışmaları biraz daha yakından dikkate almamız gerekmektedir.

2. Bilim ve Hakikat: Bir Problem Çözme Faaliyeti Olarak Bilim

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başında bilim denildiğinde genellikle bir hakikat arayışı olduğu kabul edilirdi ve bilimin bize hakikatleri, doğruları verdiği ve bizi hakikate ulaştırdığı düşünülürdü. Bu çerçevede de bilimin bizi hakikate götürmesi dolayısıyla, birçokları hakikatin bir tane olması dolayısı ile hakikati sadece bilimin bildiği ve ifade ettiğini kabul etmişti. Ama 20. yüzyılda yapılan tartışmalar şunu gösterdi ki, fizik de olsa kimya da olsa matematik de olsa fark etmeyen gerçek, bilimin aslında bir hakikat bulma, hakikate ulaşma gayreti değil esas itibariyle bir problem çözme faaliyeti olmasıdır. Dolayısıyla bilim tarihi dediğimizde çok farklı dönemlerde, farklı zamanlarda başta fizik olmak üzere astronomide de, matematikte de başka çok farklı alanlarda da farklı problem çözme yöntemleri geliştirilmiş ve insanların problemlerini bu yaklaşımlar çözdüğü müddetçe bunlar kullanılmış; ama zaman içerisinde problem çözme konusunda yetersizlikler baş göstermeye başladığında yeni arayışlar ortaya çıkmış; yeni arayışlarla birlikte kabaca problem çözme konusunda geliştirilen yöntemler, yani varsayımlar, farklı teknikler, kendisine dayanan inançlar da değişmiştir. Özellikle Thomas Kuhn, yöntemle ilgili tutum ve tavırlara paradigma adını vererek, bunların bilimsel faaliyetlerdeki konumunu açığa çıkartmaya çalışmıştır. Kuhn'un gösterdiği gibi fizik ve astronomi alanlarında zaman içerisinde farklı paradigmlar kullanılmıştır. İnsanların sorunlarını çözdüğü müddet bir paradigma kullanılmış, ama çözüm konusunda sıkıntılar ortaya çıktığında, yeni bir çözüm yöntemi, usulü, tarzı, teknikleri geliştirilmiş bu yeni tarza da yeni paradigma denilmiştir. Kısaca paradigma değişiklikleri gerçekleşerek bilim ilerlemiştir (Kuhn, 2019).

Özellikle Karl Popper'in işaret ettiği husus bilimin "bir problem çözme faaliyeti" olduğudur. Her ne kadar bilimsel faaliyetlerin "doğru"luğundan mutlak anlamda bahsetmenin mümkün olmadığını söylese de, Popper, yine de bir hakikatin var olduğu ve bizim zaman içerisinde hakikate biraz daha yaklaştığımızı kabul etmekteydi. Ancak Kuhn ve sonrasındaki gelişmeler, bilimsel faaliyette hakikat arayışı ile ilgili iddianın belirleyici olmadığı hususunda neredeyse hemfikirdirler. Demek ki bilim bizi hakikate ulaştırmıyor veya bilimsel faaliyet, hakikat sorusuna ilgisiz olmaktadır. Bilim, karşı karşıya kaldığımız sorunları çözmektedir.

Peki, bu hakikat nokta-i nazarından baktığımızda acaba bilim, bilimsel faaliyet, hakikat iddiasından vazgeçmek zorunda mıdır? Günümüzde özellikle batı dünyasında yaygın olan tavır bilimin hakikat talebinden, hakikate ulaşma iddiasından artık vazgeçtiği, vazgeçmesi gerektiği; çünkü hakikat diye bir şeyden bahsetmenin anlamlı olmadığı gibi bir tavrı genel geçer hale getirmiştir ki, bu tavidan hareketle içinde yaşadığımız döneme "post-truth"/hakikat sonrası dönem adını verenlerin sayısı az değildir. Buna göre bizim hakikat sonrası dönemde yaşadığımız ve dolayısıyla artık hakikat diye bir şeyi varsaymak ve onu bulmaya çalışmak yerine karşı karşıya kaldığımız sorunları çözme konusunda daha etkili ve kullanışlı, daha işe yarar ne varsa onlar üzerinde durup o çerçevede meselelere yaklaşmamız gerektiği gibi bir anlayış ön plana çıkmıştır. Şunu ifade etmek gerekir: Bu tavır, gelinen nokta itibariyle kendi içerisinde ve ortaya çıkardığı neticeler açısından çok önemli sorunlar taşımaktadır. Bunu araştırmamızın son kısmında yeniden ele alacağız. Burada özellikle "niye bilimle hakikat arasında bir kopma söz konusu oldu?", "bilim, hakikat arayışı olmadan nereye kadar nasıl sürdürülebilir ve ne gibi neticeler ortaya çıkarır?" gibi hususlara işaret ettikten sonra bu konuyla ilgili bazı ilave bilgiler verilecektir.

3. Bilim Tarihi ve Bilim Felsefesi

Bilimin bir problem çözme faaliyeti olduğunu dikkate aldığımız vakit, insanlığın geçmişindeki her türlü başarısını, karşı karşıya kaldıkları problemleri tespit etme ve çözümedeki başarıları olarak görmek ve bu şekilde kabul etmek gerekmektedir. Mesela Batlamyus sistemi ve ona bağlı olarak geliştirilmiş olan yaklaşımların da bu şekilde değerlendirilmesi söz konusu

olmakta, Newton fiziğini “doğru” veya “hakiki” olarak görmek yerine, Kuhn’un isimlendirmesini dikkate alarak, bir dönemde problemleri belirlerken ve hallederken geçerli olmuş bir “paradigma” olarak incelemek mümkün olmaktadır. Batlamyus sisteminin farklı alanlarda önemli sorular sorarak, bu sorulara belirli bir şekilde çözümler ürettiği ve bu çözümlerin insanların işine yaradığı açıktır. Ama Newton fiziği ile Batlamyus fiziği arasında, -her ne kadar Thomas Kuhn paradigmaların “mukayese edilemez” olduklarını söylese de, biz yine de- bir mukayese yapacak olursak Newton fiziğinin çoğu konuda Batlamyus fiziğinden daha başarılı çözümler üretme imkanı verdiğini tespit etmekle birlikte, en azından önemli bir konuda Batlamyus fiziğinin temayüz ettiğini söyleyebiliriz. Batlamyus fiziğini dikkate aldığımız vakit fizikî olanla bitkisel ve hayvansal olan arasındaki irtibatın kesintisiz bir şekilde kurulabileceği, bunun da ötesinde hayvani olanla insani olan arasındaki geçişin de yine belirli bir makuliyet çerçevesinde temellendirilebilir bir hale geldiği söylenebilir. Diğer bir ifade ile, Batlamyus sisteminde fizik, biyoloji, psikoloji ve ahlak arasında kolayca irtibat kurulabilirken, Newton fiziği bu imkânı ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla fizikle ahlak arasındaki irtibatı kurmak konusunda Batlamyus sistemi Newton fiziğinden çok daha başarılıdır. Bir taraftan baktığımızda Batlamyus fiziği Newton fiziğiyle bir anlamda geçersiz kılınmış olmakla birlikte başka bir taraftan Newton fiziğiyle de fizikle ahlak arasındaki bağlantı kopmuş olması cihetinden bir açık ortaya çıkıyor. Demek oluyor ki bir paradigma değişikliği belli bazı alanlardaki bazı sorunları, meseleleri çözmemizi sağlamakla birlikte, başka bir alanda açıklar, çözülmemiş problemler bırakabiliyor.

Newton’la birlikte ortaya çıkmış olan yeni fizik alanında ahlakla fizik arasındaki irtibatın kopması netice itibariyle, en azından Newton sisteminin belirleyici hale gelmiş olan bir yorumu ahlakı bir bilim olmanın dışına iterek, anlamsızlaştırmaktadır. Ancak insanlar ahlak olmadan varlıklarını sürdüremeyeceğine göre, bu alan ilim olarak ele alınamayınca, başka bir faktör, bir güç tarafından ikame edilmektedir. Bu güç modern dünyada siyaset olarak belirir. Yani ahlak alanı siyasi güç tarafından ikame edilmektedir. Siyasi gücün ikame ettiği düzende de artık hakikatin gücü değil gücün hakikati etkili olmaya başlamaktadır. Böyle bir dünya söz konusu olmaktadır. Demek ki paradigma değişiklikleri söz konusu olduğunda onların kendi içerisinde ortaya çıkardığı sorunlar bulunmaktadır. Yirminci yüzyılda ahlak felsefesi alanındaki tartışmalar biraz daha yakından incelenecek olursa tam da bu paradigma değişikliği ile doğrudan alakalı olduğu görülebilir. Bunu öz olarak iyi, doğru ve güzelin birbirinden ayrılması ve birbirinden bağımsız olarak etkin olmaları olarak ifade edebiliriz ki, bu durum insanlığın hayatında “dünya savaşları” olarak gördüğümüz büyük yıkımların ve ideolojik kamplaşmaların da kaynağını nerede aramız gerektiğine işaret etmektedir.

Bilimin esas itibariyle bir problem çözme faaliyeti olduğunu söylemek, kendisiyle birlikte yeni sorular ortaya çıkarmaktadır. Bu sorulardan birisi doğrudan problem ve problem kavramı ile alakalıdır. Problem nedir? Bilimde dikkate alınan problemler nerededir veya nereden gelmektedir? Bu hususta kısaca şunu söyleyebiliriz: Başta fizik, kimya, biyoloji, astronomi gibi tabii ilimler olmak üzere hemen bütün ilimlerin problemlerinin “saf haliyle” tabiatta bulunmadığı; herhangi bir şeyin veya hadisenin problem olabilmesi için insanla irtibatlı olması gerektiği ve insanın hayatında bir yer edindikten sonra, bu yere bağlı olarak mesele olabilmektedir. Biz bunu yine kısa bir şekilde şöyle ifade edebiliriz: Bilime konu olan problemler bir medeniyet içerisinde ortaya çıkmaktadır. Eğer siz medeniyete sahip değilseniz, medeniyet oluşturmadıysanız, o zaman bilim yapamıyorsunuz anlamına gelmektedir.

4. Bilim ve Medeniyet İlişkisi

Burada kısaca insan hayatındaki şu ciheti dikkate almamız gerekmektedir: İnsanlar tek başlarına yaşayamıyorlar bir toplum içerisinde yaşıyorlar, bir toplum içerisinde yaşadığınız vakit o toplumun düzeni oluyor ve insanlar o düzene uyarak birlikte yaşıyor. Bazı toplumlar ve onların düzenleri bulunmaktadır. İnsanlar o düzenlerini bir şekilde sürdürür ama o düzenlerinin kaydını

tutmazlar. O düzenlerini sürdürmekle birlikte kaydını tutmayan toplumlar kısaca sözlü kültüre sahip toplumlar olarak bilinir. Orada özellikle geçerli olan şey, yaşlıların tecrübeleri ve hafızaları olarak temayüz eder. Yaşlı ve tecrübeli insanlar bir anlamda toplumsal düzenin ve kuralların taşıyıcısı olarak etkili olurlar. Sadece sözlü kültürleri ile yaşayan toplumlar, eğer hayatlarının düzenini sistematik bir şekilde dile getirerek kayıt altına almıyorlarsa, bir şekilde yok olmaları durumunda, sahip oldukları ve geliştirdikleri de, eğer başka toplumlarla irtibatları yoksa ve onlar tarafından tanınarak bilgi konusu olmamışlarsa, kendileri ile birlikte yok olur. Ancak bazı toplumlar hem varolur hem de varoluş düzenlerini, hayat düzenlerini dile getirerek belirli bir şekilde kaydını tutarlar.

Hayatta olmak ve varlığını sürdürmek demek, karşılaşılan meselelerin üstesinden gelmek, onları halletmek demek olduğundan bir toplumun kaydını tuttuğu düzeni bize bir taraftan hangi problemlerle karşılaştıklarını bildirirken aynı zamanda o problemler karşısında ürettikleri çözümlere de ulaşmamızı sağlamaktadır. Varolan ve varlığını sürdürürken zorunlu bir şekilde bir düzen oluşturan -çünkü herhangi bir şekilde bir düzen olmadan hayat devam edemez- ve oluşturduğu düzeni dile getirerek kaydını tutan toplumlar, kaydını tutmayanlardan en azından bu cihetten ayrılmaktadırlar, onlardan bir cihetten temayüz etmektedirler. Mesela Romalılar, kendileri bir düzen oluşturmuşlar, sonra o oluşturdukları düzenin kurallarını kaydetmişlerdir. Aynı zamanda Hint medeniyetinde ve Çin medeniyetinde de benzer durumları görürüz. Yani toplumlar arasında, bir ihtiyaca binaen, hayatını tek mertebede değil de iki mertebede sürdürenlerin bulunduğunu görürüz. Bu toplumlar bir düzen içerisinde yaşayan, yaşadığı düzenin kaydını tutan toplumlardır. Bir de bunun daha üst mertebesi vardır. Hem yaşayan hem yaşadığı düzenin kaydını tutan, hem de bu kaydı tutmanın keyfiyeti üzerine düşünen, yani daha üst, bir meta seviyede bunları tahlil ve terkip etmenin yollarını araştıran; kısaca bütün bu süreci eleştirel bir şekilde değerlendirmeye tabi tutan toplumlar ortaya çıkar. İşte bu toplumlara kabaca medeniyet sahibi toplumlar, onların başarılarının bütününe de medeniyet denir.

Medeniyet sahibi toplumların özelliği bir taraftan kendilerinin şu veya bu oranda kendilerine özgü bir hayat düzenlerinin olması ve onların bu özgünlüğün farkında olarak, yani bilerek varlıklarını sürdürmeleridir. Diğer taraftan da o varoluşlarını bilmelerinin keyfiyeti hakkında da bir düşünme tarzı geliştirmişlerdir. Bunu dikkate aldığımız vakit bu çerçevede Grek toplumunun böyle bir medeniyete sahip olduğunu söyleyebiliriz. Eski Yunanlılar sadece toplum olarak yaşamamışlar, yaşadıklarının kaydını tutarak ve bu kaydı tutmanın keyfiyetini de düşünerek felsefe olarak kaydetmişlerdir. Grek toplumundan sonra belki bunu gerçekleştiren esas toplum İslam toplumudur. İslam toplumu kendine özgü bir düzen içinde varolduğu gibi bu düzenin kaydını en kâmil şekilde yaparken, bu kaydı yapmanın keyfiyetini eleştirel bir şekilde müzakere ederek, bu müzakerelerin de kaydını tutmuştur. Daha farklı bir ifade ile İslam medeniyetinin hem var olduğunu, hem varlığının düzeninin farkında olarak onun kaydını tuttuğunu; diğer taraftan da o düzeninin farkındalığını üst bir düşünme tarzının konusu haline getirmiş olduğunu görmekteyiz.

İslam medeniyetinin özelliğini bu şekilde dikkate aldığımızda o zaman şunu söyleyebiliriz: Bilim bir problem çözme faaliyeti ise ve problemler de insan hayatı içinde, o da bir toplumsallık içinde mümkün oluyorsa, o zaman bilimin dikkate aldığı problemlerin bir toplum içinde, daha doğru ifade ile bir medeniyet içinde ortaya çıkan meselelerle alakalı olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak burada ikinci bir mesele daha ortaya çıkmaktadır. Bir problemi çözmenin muhtelif yolları olabilir. Bu yollardan hangisi bir çözümü “bilimsel” hale getirmektedir? Bu soru bizi yirminci yüzyıl bilim felsefesinin belki en belirleyici sorusu olan, “bilimsel olan ile olmayanı birbirinden ayırmanın kriteri” sorunu ile karşı karşıya getirmektedir. Bu soruyu biz kısaca şu şekilde ifade edebiliriz: Bilimsellik nedir? Bilimsel bir çözüm, bilimsel olmayandan nasıl tefrik edebiliriz?

Bu sorunun cevabını biz kısaca “rasyonellik”/makuliyet olarak verebiliriz. Bilimsel yaklaşım, sorunları makul bir şekilde çözmeyi teklif etmesi ile diğerlerinden ayrılır. Burada makuliyetin ne olduğu ve makul olan ile olmayanın birbirinden nasıl ayrılacağı ile ilgili sorunun da

cevaplanması gerekir. Ancak biz bu konuların inceliklerini burada ele alamayacağımız için, şu kadarını belirterek iktifa edeceğiz: Makuliyet paradigmaların/araştırma geleneklerinin içinde teşekkül ettiği ve paradigmalar da farklı metafizik, epistemolojik, metodolojik ilkelere bağlı olarak teşekkül ettikleri için her medeniyet içinde makuliyet ölçüleri az veya çok farklı teşekkül etmektedir. Bu durum bir medeniyet içinde hatta bu medeniyetin farklı dönemlerinde dahi farklılaşabilmektedir. Bunu dikkate aldığımız zaman şunu söyleyebilir: Eğer ilimle kastettiğimiz şey medeniyet içerisinde ortaya çıkıyorsa ve bir problem çözme faaliyeti ise, İslam medeniyetinde ortaya çıkan ilimler, İslam medeniyetinin varlığını sürdürmesinin makul yollarının ve bu yollara refakat eden eleştirel müzakerelerin kaydedilmiş hali olarak varlık ve mana kazanmaktadır. Bilim tarihinin konusu tam da bu sürecin kendisidir.

5. İslam Medeniyeti ve İslam Bilim Tarihi

İslam Medeniyeti vardır ve varlığını, karşı karşıya kaldığı meseleleri makul bir şekilde hallederek sürdürmüştür. Bunun da ötesinde, meseleleri halletmenin makul yollarının neler olduğunun kendisini de daha üst bir müzakerenin, yani felsefe ve metafiziğin mevzuu haline getirmiş ve bunun kaydını tutmuştur. Mimari eserler, sanat eserleri, şehirler, atasözleri ve deyimlerin yanında esas olarak kütüphanelerimizde bulunan yüzbinlerce yazma eserde bu sürecin kaydı bulunmaktadır. Buna bağlı olarak “İslam Bilim Tarihi Nasıl Anlaşılır?” sorusunu “İslam medeniyeti varlığını sürdürürken hangi makul/rasyonel yolları geliştirdi?” ve “bu makul/rasyonel yolları geliştirme ve uygulama sürecine asırlar boyu hangi eleştirel yöntemler refakat etti?” soruları olarak daha somut hale getirebiliriz.

Burada bir konuya biraz daha yakından bakmak faydalı olacaktır. Nitekim İslam medeniyeti dediğimizde, onunla “mevcut” olan bir şeyden, büyük bir hadisenin varlığından bahsetmekteyiz. İslam toplumunun ve medeniyetinin “varlığı”ndan ve bu varlığı sürdürmenin makul yollarından bahsetmekteyiz. Varlığı sürdürmenin makul yolları, sürdürülecek varlığın mahiyeti ile ilgili bir soruyu da ima etmektedir. Medeniyet nasıl bir varlıktır ki, oluşsun, yani yok iken varlığa gelsin ve onun varlığının sürdürülebilmesi anlamlı olsun? Bu bizi varlık ile ilgili soru ile karşı karşıya getirmektedir ki, bu soru bilgi ile varlık arasındaki ilgiyi de kısa da olsa ele almamızı gerektirmektedir. Toplum ve medeniyet bağlamında varlık dediğimizde neden bahsetmekteyiz? Medeniyetin varlığından bahsederken, mesela güneş sistemi veya galaksilerin yanında dağların, taşların, yeryüzü ve orada bulunan okyanuslar ve kıtaların varlığından daha farklı bir varlıktan bahsediyoruz. Medeniyet derken nasıl bir varlıktan söz ediyoruz? Medeniyetin varlığı, misalini verdiğimiz diğer varlıkların varlığından hangi cihetten ayrılmaktadır? Onun varlığından anlamlı olarak nasıl bahsedilebilir?

Burada felsefenin en önemli konusu olan varlık meselesini ele almak tabii ki söz konusu değildir. Dolayısıyla biz bu soruyu ele almak ve cevaplamak yerine, bu soruya verilmiş bir cevaba dayalı olarak geliştirilmiş, medeniyet ve ilimler arasındaki irtibatı kurma konusunda bize yardımcı olacak bir varlık tasnifini hatırlatarak meseleye yaklaşacağız. Burada dikkate alacağımız varlık tasnifi, toplum ve medeniyetten bahsederken, aynı zamanda ilimler ve ilim tasniflerini anlamak istediğimizde bize destek olacak bir tasnif olarak önem arz etmektedir.

Genellikle batı dillerinde yaygın olarak yapılan, kullanılan bir ayırım vardır. Bu ayırım “nature-culture” ayrımı olarak, yani tabiat ve kültür ayrımı olarak bilinir. Tabiat dediğimiz şey, yüzeysel olarak, orada olan, dünyaya geldiğimizde herhangi bir şekilde insan eli değmeden insana verilmiş olan bütün imkânların adıdır. Buna insanın bedeni de dâhildir. Öte yandan kültür dediğimiz şey, esas itibarıyla insan eliyle insan tarafından ve insan fiili olarak ortaya konulmuştur. Tabiat, insan olsa da olmasa da vardır, mevcuttur; ama kültür insanlar olduğu müddet ve insanlar onu sürdürdüğü, yaptığı sürece mevcuttur. Bu ayırım batı dünyasında yapılmadan çok önce İslam dünyasında yapılmış ve medeniyet hakkında konuşulurken bu ayırım dikkate alınmıştır. Bu ayrımı biz belli bir şekilde İbn Sina’da (ö. 1037) buluyoruz; sonrasında Nasırüddin et-Tusi (ö. 1274), İbn

Haldun (ö. 1406), Kınalızade (ö. 1572), Muhyi-i Gülşeni (ö. 1608) ve daha çok sayıda filozof ve mütefekkir varlıkları bu şekilde tasnif etmektedirler. Burada kısaca Kınalızade'nin ahlak ile ilgili eserinde bu ayrımı nasıl yaptığına bakacağız.

Kınalızade Ali Çelebi şöyle der: “Tarifi hikmette mezkûr oldu ki, mevcudat-ı hariciyyeyi bilmektir” (Kınalızade, s. 47). Yani hikmet, esas itibariyle, dış dünyada var olan şeyleri bilmektir. Mevcut dediğimiz “var olan” iki kısma ayrılır. “Kısm-ı evvel oldur ki, anın vücudunda bizim kudret u iradetimizin asla medhali yoktur.” Yani biz dolayısıyla istesek de istemesek de var olan ve orada olanlar bu kısmı teşkil eder. Bunlar Allah'ın -insanların dahil- olmaksızın doğrudan yarattığı şeylerdir; biz buna kısaca tabiat diyoruz. İlk kısmı budur. Buna örnek olarak diyor ki; “zemin u asuman ve eşhas-ı insan ve hayvan gibi.” Yani yer, gök, orada olan her şey diğer taraftan insan ve diğer canlıların bedenleri gibi, bunlar Allah tarafından yaratılmıştır. Tabiat dediğimizde insan eli değmemiş haliyle mevcut olan her şeyi kast ediyoruz. “Kısmı sâni oldur ki anın vücudunda bizim kudret ü iradetimizin medhali mukarrer ve anlarsız vücudu na-müyesserdir.” Yani o ikinci kısım, doğrudan doğruya insan fiilleri olmadan olmaz. Daha farklı bir ifade ile ikinci varlık sınıfı, insan fiillerinin ve onların neticelerinden oluşan varlıklardır. Mesela üniversite, devlet, mahkeme, okul gibi “varlıklar” insan fiilleri ve onların neticelerinden ibarettir. Aynı şekilde hukuk sistemleri, bilimler, bütün bilimsel faaliyetler, laboratuvarlar, laboratuvarlardaki yapılan bütün çalışmalar, bilim sistemleri, edebiyat, sanat, zanaat, aletler ve bunların üretildiği mekanlar, fabrikalar vb. bunların tamamı, insan fiillerinden ve fiillerin neticelerinden oluşur. Bu da ikinci bir varlık türüdür. Bu ikinci varlık türüne farklı mertebeleriyle insanların hayatlarında ve onların oluşturduğu düzenlerde; bu düzenler üzerinde gerçekleşen daha üst düşünceler ve bu düşünceler üzerindeki düşüncelerde karşılaşmaktayız.

Medeniyet dediğimiz şey, o takdirde, tabiat içerisinde veya tabiatın sunduğu imkanları kullanarak insanların, İbn Haldun'un ifadesi ile “muntazam ve müretteb fiilleri”yle oluşturulmuş hadisedir (İbn Haldun, s. 1010). Medeniyetin varlığı, insan fiillerine bağlıdır; medeniyeti insanlar oluşturur. Dolayısıyla biz medeniyetin, bir insan topluluğu, bir toplum tarafından, varlığını sürdürürken ortaya çıkarılan, insanlar tarafından oluşturulan, yürütülen, yapılan muntazam ve müretteb bütün şeylerin toplamı olduğunu söyleyebiliriz. Eğer bu, hem yapılıyor hem nasıl yapıldığı anlatılıyor hem de nasıl yapıldığının nasıl bilindiği/bilinmesinin keyfiyeti ele alınıyorsa, böyle bir farkındalık söz konusuysa, işte ona tam ve kâmil medeniyet denilir.

İlimler de bu varlık tasnifine bağlı olarak tasnif edilmektedir. Dolayısı ile yapılan ilim tasnifleri, varlık tasniflerine, varlık tasnifleri de etkin varlığını sürdüren toplumların kendi varlıklarının anlamı ve şuuruna vukufiyetinin keyfiyetine delalet eder. Bugün de dünyada mevcut üniversiteler, esasını varlık tasniflerinin teşkil ettiği ilim tasniflerine bağlı olarak teşkilatlanmışlardır. Bu konu da kendi başına çok önemli olmakla birlikte burada bizi doğrudan ilgilendirmedikleri için bu kadarla iktifa ederek bir husus hatırlatılıp konuya devam edilecektir.

Günümüz Türkiye'sinde ilimler, genel olarak iki kısma ayrılmaktadır: Tabii ilimler ve sosyal ilimler. Tabii ilimler tabiatı kendisine konu olarak alırken, sosyal ilimler toplumu konu edinen ve toplumla birlikte ortaya çıkan ilimleri içermektedir. Bu arada matematik ve mantık yanında tıp gibi alanların hangi kısma dahil olacağı; bunların daha farklı bir varlık alanıyla alakalı olup olmadığı gibi tartışmalar da her zaman olagelmıştır. Bu tasnifin iyi veya uygun bir tasnif olup olmadığı sorusu ile, bizi konumuzdan uzaklaştıracağı için, ilgilenmeyeceğiz. Ama bu durum bizim bazı gözlemlerimizi ifade etmemizi engellemez. Mesela Alman üniversitelerinin önemli bir kısmında ilimler, tabii ilimler (Naturwissenschaften) ve manevi ilimler (Geisteswissenschaften) olarak iki kısma ayrılırlar. Anglo-Sakson dünyasında ise daha farklı bir tasnif söz konusudur: Bilimler (Sciences) ve İnsan araştırmaları (Humanities) veya insan ve toplum bilimleri kabaca birbirinden ayrılırlar. Fransız üniversitelerinde de, mesela Sorbonne'da Edebiyat Fakültesi ile tabii ilimler ve mühendislik fakülteleri yanında Tıp da ayrı bir fakülte olarak bulunmaktadır. Buradaki fark sadece, yukarıda işaret ettiğimiz Tıp alanı ile ilgili belirsizliğin, müstakil bir alan tahsis edilerek aşılması

gibi gözükmetedir. Biraz dikkatlice bakılacak olursa bütün bu tasniflerle, asırlar öncesinde İslam Medeniyetinde yapılmış olan yaygın varlık tasnifi ile ciddi bir benzerlik göze çarpar. Yine de bu ayrımlar arasındaki farklar sadece isim ile alakalı, yani isimlerin farklılığından ibaret değildir; esas itibarıyla ontolojik olarak yapılan bir ayrımın nasıl yapıldığı ile alakalıdır.

İlimlerin varlık tasnifine bağlı olarak yapılması ve bunun medeniyetle irtibatını gören belki ilk düşünür, Farabi'dir (ö. 950). Farabi ilimleri, dil, mantık, sayı/işaret, ilahiyat/metafizik-fizik (tabiiyyat) ve medeni ilimler olarak tasnif ederken, dili lisani varlık alanı ile, mantığı zihin ile, sayıyı işaretlerle, ilahiyat/metafiziği fizik ile irtibatı içinde, mevcutta geçerli ama ona aşkın düzenlilikler, nihayet toplumsal hayat ile irtibatlı olarak da medeniyet ilimlerini diğerlerinden tefrik etmektedir. Farabi medeni ilimleri insanların iradi olarak gerçekleştirdikleri fiiller ve davranış düzeni (sünen) ve bunların gayeleri ve mahiyetleri gibi meseleleri ele alan ilimler olarak belirlemesi, bu ilimlerin özellikle insanların bir toplum olarak yaşamaları ve bunun keyfiyeti ile alakalı olmasını dikkate aldığını göstermektedir (Farabi, *İlimlerin Sayımı*, s. 125 vd.). Daha farklı ifade ile Farabi medeniyeti kendi başına bir varlık alanı olarak dil, zihin, işaret ve tabiatan tefrik ederek, onu araştırma konusu haline getiren gayretlere medeni ilimler adını vermiştir. İslam toplumu ile doğrudan ilgili olan Fıkıh ve kelim ilimlerini de medeni ilimler kategorisinden sayması onun bu ilimlerin İslam Medeniyeti ile olan esaslı irtibatının farkında olduğunu göstermektedir. O, dar anlamıyla toplumların varlıklarını sürdürürken karşılaştıkları meseleleri halletmelerinin makul yollarını ele alan ilimlere medeni ilimler demektir.

İlimlerin varlık tasniflerine bağlı olarak varlıkları da insan ile irtibatı cihetinden tasnif eden perspektif, ilimleri de insanların varlık çeşitleri ile irtibatları çerçevesinde ortaya çıkan mesellerin makul bir şekilde halledilmesi faaliyetlerinin bütünü olarak görmektedir. Burada önemli olan husus, insanların bir dile sahip olmaları dilbilimini geliştirmeleri için yeterli olmadığı gibi insanların alametleri/işaretleri kullanmalarının da hemen matematik ve ilgili ilimleri geliştirmeleri için yeterli olmamasıdır. Aynı şekilde insanların tabiatı yaşamaları, fizik ve metafiziği geliştirmelerini için yeterli olmamaktadır. Bunun ön şartı, insanların toplumsal bir şekilde yaşarken kendi yaşadıkları hayatı ve hayatlarını sürdürmelerinin makul bir cihetten müzakeresini yapmaya zorlanmaları olarak belirlenebilir.

İnsanların, toplumsal olarak yaşarken temel ihtiyaçlarını karşılamak için bir taraftan bedenlerini başka bir taraftan da yemek, giyinmek gibi ihtiyaçlarını karşılamak için bu ihtiyacı karşılamaya elverişli olan nesnelere, olmayandan ayırmaları, dolayısı ile tabiatı kendi ihtiyaçları cihetinden araştırma konusu haline getirmeleri zorunlu olarak gerçekleşmektedir. Tasniflerin neler olduğu ve bu tasniflerin ilkelerinin neler olduğu sorusu bir adım sonrasında bu ilkelerin nasıl bilineceği ve temellendirileceği sorusunu ortaya çıkarmaktadır ki, bu soruların sistematik bir şekilde cevaplanması fizik ve metafiziğe götürmektedir. Soruların sorulması toplumsal hayatın belirli bir aşamayı geçmesini gerektirdiği gibi, verilen cevapların genel geçer, yani makul olup olmadığı ve genel geçerliğin kriterlerinin müzakeresi, her şeyden önce meselelerin ortaya çıkması ve verilen ve ihtiyacı karşılayan cevapların zaman içinde yeterli olmayarak veya başka toplumlarda başka cevapların verilmiş olduğunun fark edilmesini gerektirmektedir. Ancak bir toplumun hayatında verilen cevapların eleştirel bir şekilde müzakere edilmesini gerektirecek sebepler ortaya çıkarsa, verilen cevapların genel geçer olup olmadığı ve genel geçerliğin kriterlerini ele almak anlamlı hale gelir. Benzer bir durum dil ve diğer varlık alanları için de, her birisi için farklı cihetten olmak üzere, geçerlidir. İbn Haldun'un ifade ettiği gibi ilimlerin, sanatların ve zanaatlerin gelişmesi için toplumsal hayatın belirli aşamaları geçmesi gereklidir. Eğer toplumlar bu aşamalarda karşılaştıkları meseleleri makul bir şekilde halledebilirlerse, varlıklarını sürdürürler; halledemezlerse, sürdürmezler.

Bilimin bir problem çözme faaliyeti olduğunu dikkate aldığımızda cevaplamamız gereken sorunun, neyin ne anlamda problem olduğu ve bir problemin ne zaman çözülmüş olduğu ile ilgili kriterin nasıl belirleneceği şeklinde belirlenmesi bize problemlerin medeniyet ile olan ilişkisini

belirlemeye ve bunun da, medeniyete sahip olan toplumun varlığı ile alakalı olduğu noktasına ulaştırdı. Burada bu hususla daha fazla meşgul olmamak için, bir şeyi işaret ederek, bu konuyu tamamlayalım. Toplumun karşı karşıya kaldığı sorunları ele almanın bir seviyesi tikel olmakla birlikte esas ciheti tümel olandır. Tikel sorunları bir cihette buluşturduğumuz zaman, bu sorunlar ve bunların çözümleri ile ilgili faaliyetlerin bütünü bir ilmi veya bir ilmi disiplini teşkil ederler. Dolayısı ile ilimlerle toplumun veya medeniyetin varlığı arasındaki irtibat külli/tümel cihettendir. Tümel cihetten toplumun varlığı ile doğrudan irtibatlı olan ilimlerin içinde ele alınan birçok mesele doğrudan toplumun varlığı ile irtibatlı gözükmebilir. Dolayısı ile her bir disiplin kendi bütünlüğü içinde birçok meseleyi çözmeye çalışırken, bu çalışmaları yürüten bilim adamları, çözdükleri problemin toplumun varlığı ile hangi cihetten ve ne kadar ilgili olduğunu bilmeyebilir. Ama bu, o bilimin veya genel olarak bilimlerin toplumun varlığı ile doğrudan alakalı olduğu/olması gerektiği gerçeğini değiştirmez.

Bu hususu bir misal üzerinden kısaca açıklayarak bu kısmı tamamlamak uygun olacaktır. Misal olarak ayın hareketlerini düşünebiliriz. Ayın hareketleri, ne zaman doğup ne zaman batacağı ve bununla ilgili konular, sağduyu sahibi insanlar için belirli bir anlam taşır. Mesela dolunay zamanı insanların, hava şartları uygun olursa, gece hayatlarını tanzim ederken, bir anlam taşıyabilir. Ama ayın hareketlerinin, mesela, Müslümanlar açısından ayrı bir manası vardır. Bu mana, Müslümanların hayat tarzını ve düzenini dikkate aldığımızda açığa çıkar. Nitekim Müslüman yılda bir ay oruç tutmakla mükelleftirler. Bunu mükellefiyeti ifa edebilmeleri, Ramazan ayının ne zaman başladığını tespit etmeyi gerektirir. Ramazan ayını tespit etmenin yolu, ay yılına göre, 12 ayı takip etmeyi ve bununla ilgili olarak ayın hareketlerini takip etmeyi icap ettirir. Hava açık olduğunda Ramazan ayının ne zaman başladığını tespit etmek nispeten kolay olmakla birlikte, ay takvimine göre aylar sabit olmadığı ve yaklaşık 10 gün geriye doğru “hareket” ettikleri için, hangi ayın ne zaman başladığını gökyüzünün kapalı olduğu zamanlarda veya bölgelerde gözle tespit etmek mümkün olmayabilir. Dolayısı ile bu gibi durumlarda Ramazan ayının ne zaman başladığını tespit etmenin, gökyüzünü anlık olarak gözleme dışında, başka bir yönteminin de geliştirilmesinin mümkün olup olmadığının araştırılması gerekmektedir. Bunun fark edilmesi ile birlikte, ayın hareketlerini belirli bir yöntemle bağlı olarak incelemek ve ayın ne zaman nerede gözükeceğini tahmin etmenin makul yollarının geliştirilmesi yönünde gayretler ortaya çıkar. Bu gayretler neticesinde eğer uygun bir yöntem geliştirilirse, bu aynı zamanda genel olarak gök cisimleri, özel olarak da ayın hareketlerinin bir düzeni olup olmadığını tespit etmenin genel geçer bir yöntemine ulaşıncaya kadar devam eder. Bu tespit edildiğinde, mesela bu hususta matematiğin imkanlarının kullanılması neticesinde, matematiksel anlamda kesinlikle ayın konumunun belirlenmesinin mümkün olduğu ve bunun da gözlemlerle örtüştüğü fark edildiği zaman sorun çözülmüş olur. Başka birisi, bu yöntemi kabul etmeyip sorunun çözümünün tamamen her zaman ve her defasında gözleme olması gerektiğini savunabilir. Böyle bir çözüm yolu birinci yolu kabul etmediği için, bu alanı bilimsel bir disiplinin, astronominin içinde ve onunla irtibatlı olarak düşünmediği için, astronomi ilminin gelişmesine yönelik bir gayreti gereksiz kılar.

Kısaca ifade etmek gerekirse, Ramazan’ın ne zaman başladığını tespit konusunda bir belirsizlik ortaya çıktığında bu belirsizlik insanların hayatında, hayat düzeni içinde bir problem teşkil eder ve bu problemin çözümü ile ilgili bir yaklaşım “ben gözlem yapacağım, bir yerlere birisini göndereceğim, ayın ne zaman doğduğuna onun vereceği habere bağlı olarak karar vereceğim” şeklinde cevap verirken başka bir yaklaşım “ben gök cisimlerinin hareketlerini takip ederek, onların hareketlerindeki düzeni matematiksel olarak hesap ederim. Bu hesabı defalarca kontrol ederek test ederim; eğer hesaplar ile gözlemler uyuyorsa, artık, her defasında gözlem yapmaya gayret etmek yerine, yıllar öncesinden ramazan ayının ne zaman başlayacağını tespit eder ve önceden ilan ederim” şeklinde cevaplamaktadır. Birinci ile ikinci arasındaki fark, birincinin tikel problemleri tikel bir şekilde çözmeyi ilke olarak kabul ederken, ikinci yaklaşımın tikel bir problemi tümel bir perspektiften halletmeye yönelmesidir.

Bu ikisi de problem çözme yöntemi olarak karşınıza çıkmakta ve hayat düzeni içinde mesele haline gelen bir “fenomen” birisi gözlem yoluyla, diğeri matematiksel hesap yoluyla çözülür. Bu fiziki dünyada, astronomi ile alakalı bazı olguların insanların hayatında nasıl problem haline geldiği ve bunun nasıl çözüldüğü ve bu çözümün ilgili insanları ne zaman ikna ve tatmin ettiği hususunda bir örnek olarak yeterli denilebilir.

Diğer taraftan insanların birlikte yaşaması, yaşama düzeni diğer taraftan insanların çok farklı mesleklere yönelmesi, o insanlar arasındaki iş bölümü, toplumdaki hiyerarşik düzen, o hiyerarşinin nasıl olacağı; diğer taraftan hangi bilgilere yönelme olduğu ve bu bilgilerin toplumdaki insanlara hangi kanallarla nasıl öğretileceği gibi hususların hepsi medeniyet içerisinde toplum içerisinde yaşarken ortaya çıkan meselelerdir. Toplum olmazsa, medeniyet olmazsa bu meseleler ortaya çıkmamakta ve bu meseleleri çözmediğiniz vakit de o toplumsal varlık yani medeniyet sürdürülemezdir. Bir defalık, tikel çözümler bilim olmamakta; çözümlerin bilim olabilmesi için makul olması ve aynı zamanda genel geçer, yani tümel geçerlilik iddiası taşıması ve bu cihetten de insanları ikna ve tatmin etmesi gerekmektedir ki, bu çözümlerin bir yönteme bağlı olarak geliştirildiği anlama gelmektedir.

Bunu dikkate aldığımız vakit o zaman şunu ifade etmekteyiz: Müslümanlar, İslam medeniyeti içerisinde yaşarken, İslam medeniyeti varlığını sürdürürken, her toplum ve her medeniyet gibi problemlerle karşılaştılar ve karşılaştıkları problemleri bir yönteme bağlı olarak, rasyonel bir şekilde, makul bir şekilde çözmüşlerdir. Bunu hem fizik alanında, fiziki dünyada maddi alanda ve manevi ve toplumsal alanda yapmışlardır. Eğer biz İslam Bilim Tarihi’ni yazmak istiyorsak, araştırmak istiyorsak o zaman İslam medeniyetinin varlığını sürdürmede geliştirdiği bütün makul yolları birlikte araştırmamız lazım. Yani sadece fiziği sadece astronomiyi sadece matematiği sadece tıbbı araştırmak önemli olmakla birlikte kesinlikle yeterli değildir. O zaman biz kendi bütünlüğü içerisinde, o medeniyetin bütünlüğünü sağlayan ne ise onu, hep birlikte, yani bütün parçaları -yani bütün ilimleri- birbiri ile yatay ve dikey ilişkiler düzeni içinde dikkate almamız gerekmektedir.

6. Fuat Sezgin ve İslam Bilim Tarihi

Bu çerçevede özellikle Fuat Sezgin’in çalışmaları çok önem arz etmektedir. Fuat Sezgin’in bilim tarihi alanında yaptığı çalışmaların esasını, *Geschichte des Arabischen Schrifttums* adlı 17 ciltlik eseri teşkil eder (Frankfurt 1967-2007). Bu 17 cildin ilk cildi, doğrudan doğruya İslam toplumunun varlığını kendisine borçlu olduğu temel ilimleri konu alır. İslam toplumu Kur’an-ı Kerim ve Peygamber olmadan varolamaz. O zaman ilk kitapta başta Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamber olmak üzere, yani Kur’an İlimleri ve Hadis olmak üzere Tarih, Fıkıh, Akide, Tasavvuf ile ilgili gelişmeleri ele alır. İlimlerin tarihini ele alırken, ilimlerin içinde ortaya çıktığı toplumu var eden, varlık ilkesi olan neyse onu merkeze yerleştirip ondan sonra adım adım o toplumu derece derece ilgilendiren diğer alanlardaki gelişmeleri ortaya koyar. İkinci cilt Edebiyat’a tahsis edilmiştir. Üçüncü cilt Tıp, Eczacılık, Zooloji ve Veterinerlik ilimlerini konu olarak inceler. Dördüncü cilt Simya, Kimya, Botanik ve Ziraat ilimlerinde yapılan çalışmaları tespit eder. Beşinci cilt, Matematik alanına; altıncı cilt Astronomi’ye; yedinci cilt Astroloji, Meteoroloji ve benzer konulardaki çalışmaları ele alır. Sekizinci cilt, sözlük alanındaki çalışmaları ele alırken, dokuzuncu cilt, Dilbilimi ve Gramer alanındaki çalışmalara ayrılmıştır.

Fuat Sezgin Hoca eserinin ilk dokuz cildinde İslam Medeniyeti içerisinde geliştirilmiş olan ilimlerin önemli bir kısmının -tamamının değil önemli bir kısmının- Hicri 430/miladi 1038-39. yıla kadar olan kısmının kaydını tutmuştur. Eserinin adı da zaten “İslam Bilim Tarihi” olmayıp “Arapça Müellefatın Tarihi”dir ve bu eser aslında sistematik bir bibliyografya çalışmasıdır. Fuat Sezgin İslam Medeniyeti içinde muhtelif disiplinlere ait eserlerden günümüze ulaşmış olanların bazı açıklamalarla birlikte kaydını tutmuştur. Bunların içeriğini ana hatları ile ifade etmekle birlikte teferruatlı bir şekilde araştırmış değildir. Onun yaptığı, hicri 430 tarihine kadar yazılan eserleri,

kısmen tanıtarak, sunmasıdır. Bu kitapların içeriğini, bir bilim tarihi sistematigi içinde ortaya koymuş değildir. Bu sayede özellikle yazma kütüphanelerimizde bulunan yüzbinlerce kitabın en azından bir kısmının sistematik bir tasnifine sahip olmuş olduk. Artık bu ve benzeri konularda telif edilmiş olan hala büyük bir kısmı yazma olarak, mesela Süleymaniye Kütüphanesinde, bulunan eserleri, bilim tarihi sistematigi içinde inceleme imkanına sahip olmuş oluyoruz. Tabii ki burada bizim önümüzde bulunan bir görev daha vardır: Bu Fuat Sezgin'in başladığı işi tamamlamak, yani H. 430 tarihinden sonra, günümüze kadar Müslümanlar tarafından yazılmış olan eserlerin benzer bir şekilde kaydını tutmak; düzenli bir bibliyografyasını hazırlamak; diğer taraftan H. 430 tarihine kadar telif edilmiş, Fuat Sezgin'in eserinde dikkate almadığı daha farklı alanları, mesela siyaset, ahlak, ekonomi, eğitim gibi daha birçok alandaki eserlerin kayıtlarını da ikmal etmektir.

Bilim Tarihi ile ilgili esas çalışmalar ancak bundan sonra yapılabilir. Bunun gereği gibi yapılabilmesi için adım adım farklı farklı alanlardaki çalışmalar birbirleri ile iştirakleri ve iftirakleri dikkate alınarak incelenebilecektir. İncelerken de araştırmaları yönlendirecek esas soru İslam Toplumu ve Medeniyetinin, diyelim Miladi 900'lerde varlığını sürdürürken hangi sorunlarla karşılaşmış olduğunu ve bu sorunları çözmek için hangi makul yollar geliştirilmiş olduğu sorusu olacaktır. Bu belirleyici soru etrafında meseleleri, kitapları incelemeye başladığımız vakit o zaman adım adım, meseleleri ortaya çıktıkları ve çözüm tekliflerine esas teşkil ettikleri bağlamda ortaya koymak; bu çerçevede bir önceki asırla ve bir sonraki asırdaki gelişmelerle irtibatı içinde ortaya koymak mümkün olacaktır. Esas bilim tarihi de bu olacaktır. Kısaca, meselelere ve ilimlere varlık ve anlam veren çerçeve onların içinde çıktığı toplumun ve medeniyetin varlığı ile hangi mertebede ve nasıl irtibatlandığı sorusu ile irtibatlı olarak keşfedilerek ortaya konulabilecektir. Böylece ilimlerin medeniyetin varlığını sürdürme konusundaki katkıları belirlenerek, bu katkılar adım adım tespit edilerek; medeniyetin gelişimi ile ilimlerin gelişimi arasındaki irtibat ortaya konularak, hakiki manası ile bilim tarihi yapılmış olacaktır.

Diğer taraftan Fuat Sezgin hocanın yaptığı çalışmanın onuncu cildinden sonraki kısmı (10-17. ciltler), Matematiksel Coğrafya ve Beşeri Coğrafya (14-15) yanında Retorik ve Edebî Teori (16), Eğitim ve Eğlence (17) alanlarına tahsis edilmiştir. Matematiksel ve Beşeri Coğrafya alanlarında Sezgin, diğer ciltlerde olduğu gibi H. 430'a kadar yapılmış olan çalışmaları değil; bu disiplinin on dokuzuncu yüzyıla kadar devam eden tarihini ele almıştır. Bu alanda Fuat Sezgin, sadece İslam Bilim Tarihi'ni değil, genel olarak "Bilim Tarihi"ni ele almıştır. Özellikle 10. 11. 12. 13. 14. ve 15. ciltleri bu hususlarda önemlidir. Bunlardan on ikinci cildi ise tamamen haritalara ayrılmış vaziyettedir. Geri kalan beş cilt bütün bir bilim tarihi, matematiksel ve beşerî coğrafyanın bilim tarihini bir bütün olarak ele almaktadır. Müslümanların coğrafyayla alakalı geliştirdiği ilimler adım adım takip edilerek, İslam toplumu içerisinde nasıl geliştirilip devam ettirildiğine ilişkin açıklamalarına yer verilmektedir; diğer taraftan da özellikle Batı dünyasının İslam dünyasında geliştirilen ilimlerden nasıl istifade ettikleri gösterilmektedir. Bütün bunları tek tek kitapları ve şahısları birbirleri ile irtibatı içerisinde göstererek yapmaktadır. Kim nerden nasıl istifade etti? Aldıkları bilgileri batılı bilim adamları nasıl geliştirdiler, nasıl dönüştürdüler? gibi soruların hepsini adım adım takip etmek mümkündür.

Burada şu ifade edilmelidir: Fuat Sezgin hocanın çalışması da, bu cihetle baktığımızda, aslında başlanmış olan ve daha önce zikredilen disiplinlere göre daha kamil bir şekilde yapılmış bir çalışma olsa da, tamamlanmış olan bir çalışma değildir. Burada da yapılması gereken ve yapılacak birçok şey bulunmaktadır. Bizim yapmamız gereken şey, şu anda mevcut matematiksel coğrafya alanında insanlığın -Batılılar, Müslümanlar, Türkler, Çinliler- vesaire, sahip olduğu bilgiyi özellikle Müslümanların katkılarını dikkate alarak bir bütün olarak değerlendirip onu üstlendikten sonra, bugün karşı karşıya kaldığımız sorunları çözmek konusunda adım atacak şekilde, bütün bu birikime sahip ve bu alanlarda karşılaşılan sorunları çözmeyi başaracak ilim adamları yetiştirmenin yollarını, yöntemlerini geliştirmektir. Bunun bir yandan teknik, ilmi ve felsefi manada hazırlığını yapmak diğer taraftan da bu ilim adamlarını yetiştirecek ortamları, kurumları, araştırma merkezlerini

oluşturmak ve bu alanlardaki projeleri destekleyecek farklı farklı mekanizmaları geliştirmek önümüzdeki vazifeler arasında bulunmaktadır. Bilim meselesi söz konusu olduğunda esas mesele, bilimin, sadece geçmişte nasıl olduğu nasıl ilerlediği konusunda bir tasavvur oluşturmakla sınırlı olmadığı; bunun ötesinde, bilim tarihi alanındaki gelişmelerin de farkında olarak insanlığın mevcut birikimine eleştirel bir şekilde katkı sunacak bilim adamlarını yetiştirmenin de yollarını da geliştirme ile ilgili olarak ortaya çıkmaktadır.

Burada Fuat Sezgin ile irtibatlı olarak dikkat çekilmesi gereken diğer bir konu ise onun yaptığı şeylerden birisinin, bilim ve teknoloji alanına Müslümanların katkısını bir müze içerisinde gösterecek şekilde eserler haline getirerek, görsel olarak da insanların onunla irtibat kurmasını sağlamasıdır. Bunların her birisi, çok önemli ve değerli olmakla birlikte, nihai değildir. Fuat Sezgin bunları yaparak yapılabilecek olan yüzlerce binlerce işe çok önemli bir örnek üzerinden sadece değerli bir fikir vermiştir. Nelerin yapılabileceği, nelerin mümkün olduğu ile ilgili olarak verilen bu fikir, günümüz ilim dünyasının önüne yepyeni bir etkinlik alanı açmıştır. Özellikle yeni nesillere, yetişen nesillere. Sezgin'in hazırladığı ve İstanbul Gülhane Parkı içinde bulunan İslam Bilim ve Teknoloji Müzesi ve bu müzede sergilenen eserleri tanıtmak amacıyla hazırladığı "Katalog" (*İslam'da Bilim ve Teknik*, 5 Cilt, İstanbul 2007), Müslümanların insanlık kültürüne bu alandaki katkısını göstermek açısından yapılmış yön tayin edici bir adımdır ve bunun geliştirilerek devam etmesi lazımdır. Bu çerçevede de şu ifade edilmelidir: başta ilkokullar ve ana sınıfları olmak üzere bütün bir eğitim sistemimizin bilim tarihi ile alakalı olan kısmını baştan sona gözden geçirip, onunla alakalı en azından (Fuat Sezgin'in çalışmaları ile ortaya çıkan) mevcut birikimi yeni yetişen nesillere doğru bir şekilde aktarmak için gerekli düzeltmeleri en hızlı şekilde yapmak gerekmektedir. Yani kitaplara bazı Müslüman bilim adamlarının isimlerini, resimlerini koymak artık yetmez; onun ötesinde içerik olarak da adım adım kendi bütünlüğü içerisinde bu bilim perspektifinin yeni yetişen nesillere sunulması lazımdır.

7. Bilim Kavramı ve Bilim Tarihi

Yeniden Bilim Tarihi araştırmaları ve yazarlığına dönecek olursak, karşımızda önemli bir soru buluruz: Bilim tarihini nasıl yazacağız? Bu sorunun cevabı ise, "bilim" derken ne kastettiğimize bağlıdır. İngilizce'de yürütüldüğü haliyle bilim tarihi, *History of Science* adı altında yapılan çalışmalara bakıldığında Bilim Tarihi, neredeyse tamamen fizik merkezli yapılır. "Science", İngilizcede tabii ilimler dediğimiz alana hafz edilmiştir. "Science" denildiğinde yani böyle büyük harfle de yazıldığında, o "Science" bir tanedir, o da tabii ilimlerdir. Onun dışındakiler genellikle bir sıfatla ayrılır: "Economic Science", "Political Science" "Moral Science", "Social Science" gibi. Bu isimlendirme tesadüfen oluşmuş değildir. Bu tutum, zikredilenler bilim olmamakla birlikte insanların onlara ihtiyaç duyması sebebiyle bilim sayılsın anlamına gelir. Bu perspektifin arka planında özellikle 20. yüzyılda çok etkin olmuş olan ve adına "pozitivizm" denilen bir tavır bulunmaktadır. Pozitivizmin en rafine formuna da mantıkçı pozitivizm derler. Bu mantıkçı pozitivistler fizik, kimya, biyoloji gibi -biyoloji sınırlı bir şekilde bilim kabul edilirken, mantık ile irtibatı cihetinden matematik formel bir bilim olarak kabul edilir- alanlar dışında yapılan çalışmaları bilim ve bilimsel olarak kabul edilmez. Mantıkçı pozitivizm, tabii bilimler dışındaki hiçbir alanı gerçek anlamıyla bilim olarak kabul etmez. Dolayısıyla bilim olarak sadece tabii bilimleri, onları da fizik merkezli olarak kabul edilir; fizik de onlar için genellikle klasik mekanik kabul edilir. Ancak daha sonra özellikle rölativite teorisi, kuantum fiziği gibi alanların gelişerek Klasik Mekanik ile ilgili kabulleri esasından tartışmalı hale getirince ve fiziğin dayandığı yöntemle ilgili ciddi sorular ve sorunlar ortaya çıkınca, bu alanda önemli değişiklikler oldu ve pozitivizm bütün türleri ile birlikte savunulamaz hale geldi. Biz bugün bilim tarihi hakkında çalışırken bilim felsefesi alanındaki bu gelişmeleri de dikkate almamız ve bilim tarihi ile ilgili olarak, pozitivizmi ideolojik olarak benimsemiş araştırmaların verilerini eleştirel bir şekilde yeniden gözden geçirmemiz gerekmektedir. Maalesef okullarımızda verilen bilim tarihi ile ilgili malumat hala pozitivizmin rengini taşımaktadır.

Bunun en meşhur örneği de, Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* (4. Baskı: İstanbul 1982, ilk baskısı 1943) isimli eseridir. Pozitivist perspektifin içselleştirilerek bütün bir Osmanlı Dönemi'nin cehalet ile suçlandığı, bilim açısından boş olarak gösterildiği bu kitap yazıldığı dönemdeki bilime bakışın çok iyi bir temsilcisidir. Adıvar kendi dönemindeki bilim anlayışına bağlı bir bilim tarihi yazarken, kendi şartlarının normalitesini yansıtmaktadır; bu sebeple onun herhangi bir şekilde kötü bir şey yaptığı gibi bir şeyle itham edilmesinin doğru olmadığı açıktır. Onun kusurlarından öğrenmek de bizim vazifemizdir. Dolayısıyla Adnan Adıvar'ın kendi imkânları içerisinde belirli bir zihniyetle, pozitivist perspektiften yaptığı şeyin hakkını vermek, onun -en azından Adıvar'ın döneminin baskın ve yaygın önkabüllerine dayanan- eserinin Osmanlı Dönemindeki ilmi faaliyetleri kavrama ve anlatma yönünden, hakkını verecek varsayımları içinde taşımadığını, dolayısıyla çok eksik ve hatta bazı yerlerde de yanlış şeylerle dolu olduğunu, görmek ve göstermek, geçmişten gelen birikimden eleştirel bir şekilde istifade etmenin gereğidir.

Bu çerçevede bize yol gösterecek farklı farklı alternatifler üzerinde durulabilir. İslam Bilim Tarihi yazılırken, bize yol gösterecek çok önemli bir birikim mevcuttur. Çünkü insanlar İslam Medeniyeti içerisinde sadece *bilim* yapmamışlar, *bilimin nasıl yapıldığını* ve bilimin nasıl yapıldığının, nasıl bilindiğinin de araştırmasını yapmışlardır. Bu konularla ilgili çok önemli eserler bulunmaktadır. Mesela, Osmanlı düşünürlerinden Taşköprüzade'nin, ama ondan önce İbn Haldun ve İbnü'l-Ekfânî gibi birçok önemli âlimin, filozofun yaptığı çalışmalar mevcuttur. Ama burada örnek olarak İbn Haldun, Taşköprüzade ve Kâtip Çelebi öne çıkarılabilir. Bunlara baktığımızda, özellikle Taşköprüzade'nin ve *Keşfü'z Zunûn*'un kendileri de birer bilim tarihi kitabıdır. Bu eserler yakından incelendiğinde dört yüz kadar ilmin, önce gelen isimler, önde gelen ekoller, o ekolleri temsil eden temel kitaplar ve o alanda ele alınan meseleler ve meselelerin çözme yöntemleri gibi hususların muhtasar ve müfid bir şekilde anlatıldığı tespit edilebilir. Dolayısıyla bu kitaplar aynı zamanda bir bilim tarihi hüviyetindedir. Ama bugün bizim "Bilim Tarihi" dediğimizde beklentilerimizi karşılamazlar; bizim bunlardan da istifade ederek bilim tarihini kendimizin yazması gerekmektedir. Bunlar bu manada bilim tarihinin, bir çekirdeği, nüvesi, hareket noktası olarak düşünülebilecek metinlerdir. Ama burada bizim üzerinde duracağımız esas istifade edeceğimiz şey, özellikle bu pozitivist tuzaktan kurtulmak için yapılacak olan şey; bu metinlerde gördüğümüz, varlık mertebeleriyle alakalı ayrımlardır.

Varlık mertebeleriyle ilgili ayrımlara baktığımız vakit, Taşköprüzade dört varlık mertebesini birbirinden ayırır (Taşköprüzade, c. I, s. 116-117). Benzer şekilde Kâtip Çelebi de bunu yapmaktadır. Onlar dışında yüzlerce düşünür de bunu yapar. Zikredilen iki düşünür sadece bu düşünceyi temsil eden düşünürlerdir. Buna göre, dış dünyada aynı varlıklar vardır ve onlar bizden bağımsız olarak mevcuttur. Dolayısıyla aynı varlıklar, varlığın ilk mertebesini oluştururlar (Aynı Varlık). Diğer taraftan geometri gibi varlığı bize bağlı ve bizim zihnimize ve zihnimize olanlar var ki, bu varlıklar ayrı bir varlık mertebesi oluştururlar (zihni varlık). Dış dünyada geometri şekilleri de bulunmamakta, bunların hepsi bizim zihnimize var olan şeylerdir. Biz dış dünyada sadece zihnimize var olan, ideal üçgene uygun şekiller görüyoruz. Ama dış dünyada gördüğümüz üç köşeli şekillerden hiçbiri üçgen değildir. Yani o çizdiğimiz şeyler söz konusu olduğunda, geometrideki üçgen o değildir. Aynı ve zihni varlık alanında bulunanların insanlar için müşterek bir anlam ifade edebilmesi için insanlar arasında müşterek bir vasata ve vasıtaya ihtiyacı vardır. Bu vasat ve vasıta, dildir. Dil ne aynı varlığa ne de zihni varlığa indirgenebilir; o, kendi başına bir varlık mertebesi teşkil eder ki, o da lisani varlık olarak isimlendirilir. Dilde olanı kaydetmek için, kendisi algıya konu olmakla birlikte, mahiyeti algının ve algılananın ötesini göstermek olan bir mertebeye daha teşekkül eder ki, bu da yazıdır. Yazı da, ne aynı ne zihni ne de lisani varlık sayılabilir. O da müstakil bir varlık mertebesi olarak kavranılarak, öylece muamele edilmeyi hakk eder ki hattı varlık veya yazıda varlık olarak adlandırılır.

Bunların her birisiyle alakalı olarak şunu söylemek mümkündür: Eğer bir şey dış dünyada varsa ve o şeyden bahsedeceksek onu araştırmanın yöntemi ayrı, zihinde var olan bir şeyi

araştıracaksak onun yöntemi ayrı, dilde var olan bir şeyi araştırarak olursak onun yöntemi ayrı, yazıda varlığı araştırmanın yöntemi ayrıdır. Yazıda varlıkla alakalı olarak şu kadarını söyleyeyim: Şu anda bizim kullandığımız, bilgisayar alan ile ilgili olarak kullandığımız yazılım kategorisi dediğimiz şey aslında yazıda varlığın matematikle ve elektrikle irtibatlandırılmış farklı bir formudur. Dolayısıyla yazıda varlık dediğimiz kategori öyle bir alan ki inanılmaz geniş, inanılmaz zengin olduğu gibi ve hem sözden hem de zihinden daha farklıdır. O yazı öyle bir şey ki öncelikle göze hitap eder; ancak sadece göze hitap etmez, aklınızı kullanarak, -akıl da hafızayı gerektirdiği için, aynı zamanda hafızanızı kullanarak- ona bakmazsanız orada bir şeyi kavrayamayız. Yazının böyle bir özelliği vardır. Şimdi bunu dikkate aldığımız vakit, o varlık mertebelerini dikkate alan perspektiften ilimleri tasnif etmek ve bu tasnif edilmiş haliyle ilimlerin, bilimlerin nasıl geliştiğini, nasıl oluştuğunu takip ederek biz, bilimleri fizikalist bir şekilde tahdit eden pozitivist tuzaktan kurtulmuş oluruz.

Burada şu nokta önemlidir: Medeni ilimler bir medeniyetin varlığını sürdürmesi için gerekli kendine has olan kısımları özellikle ön plana çıkarır. Fuat Sezgin hocanın da kitaplarını dikkate alarak bir örnek verebiliriz. Mesela İslam medeniyetinin içerisinde bir Hadis ilmi vardır. Çünkü İslam medeniyetinde Peygamber çok önemlidir, Peygamber çok önemli olduğu için Peygamber’le ilgili bütün haberler, ona ulaşmanın makul yolları, yöntemi, usulü kendi başına bir disiplin haline gelmiştir. Ama böyle bir ilim ne Roma medeniyetinde var ne modern Batı medeniyetinde var ne Hint medeniyetinde ne de Çin medeniyetinde; hiçbirisinde yoktur. Hadis ilmi dediğimiz ilim tamamen İslam medeniyetine has bir şeydir. Başka bir ilim mesela, İslam medeniyetine bakıyorsunuz; Hukuk alanı devletin işi değil, tamamen bir ilmin ve âlimlerin işi, ilim ve âlimlerin işi olduğu için de âlimlerin meseleleri halletmede takip ettikleri yollar Fıkıh usulü adı altında bir ilmin gelişmesini birlikte getirmiştir. Fıkıh usulü ilmi dediğimiz alan dilbilimiyle, davranış bilimleriyle, metafizikle, ahlakla, siyasetle, hepsiyle irtibatlıdır. Onların hepsini telif eden çok ayrı bir alanı oluşturur. Hukuk denilen alan, hukuki düzenlemeler, miras hukuku, ticaret hukuku vs. bütün medeniyetlerde vardır. Ama Fıkıh Usulü diye bir ilim sadece İslam medeniyetinde vardır. O zaman şunu söyleyebiliriz: Demek ki medeniyetler söz konusu olduğunda orada bazı ilimler medeniyetlere özgü, bazı ilimler medeniyetin varlığı açısından çok önemli olmakla birlikte başka medeniyetlerle de iştirak ederek ve ortak unsurlar taşıyabilir. Bunlar arasında İslam medeniyetinde mesela mantık ilmi, bir dönemden sonra hem Fıkıh usulünde, hem de çok farklı farklı alanlarda olmazsa olmaz bir disiplin olarak kabul edilir. O aynı mantık, Aquinas’ın eserlerinde de, Kant’ın eserinde de, John Stuart Mill’in eserinde de, Frege’nin eserinde de Russell’in eserinde de karşımıza çıkar. Ama Molla Fenari’nin eserinde de Gelenbevi’nin eserinde de ‘mantık’ın benzer şekilde ele alındığını görürüz.

Bunu dikkate aldığımızda, o zaman mantık denilen alan Müslümanlarla Batılılar, modern toplumlar arasında da ortak olan yani Batı toplumu arasında ortak bir alandır. Mantık iki toplumda da çok önemlidir. Matematik alanı, ama aynı şekilde fizik alanında da bu medeniyetler arasında büyük ölçüde müşterek meselelerle uğraşıldığını söyleyebiliriz. Fizik alanı söz konusu olduğunda, yapılan çalışmaların dönemin toplumu ve temel yönelişleri ile çok irtibatlı olduğunu tespit edebiliriz. Bunun temsil gücü yüksek en önemli örneğini modern fiziğin paradigması olarak kabul edilen Newton’un *Principia Mathematica Philosophiae Naturalis* isimli eseri teşkil eder. Newton, bu eserin “General Scholium” adını verdiği son kısmında, alemdeki düzenin ancak “alemlerin Rabbi olan bir irade sahibi Varlık” tarafından sağlanacağını uzun uzun anlattıktan sonra, “şeylerin zuhuru cihetinden Tanrı’dan bahsetmek kesinlikle fiziğin/tabiat felsefesinin konuları arasındadır” demektedir. (Newton, 1848, s. 503-507, iktibas için, s. 506). Bunu söylerken, fizik denilen alandaki araştırmaların o dönemdeki dünya görüşüyle ne kadar yakın irtibatlı olduğu görülebilir. Özellikle Newton’un yaşadığı dönemde Batı dünyasında “tabii ilim” ve “tabii teoloji” alanı çok güçlüdür. Aynı zamanda Newton da tabii ilim ve tabii teoloji ile irtibatlı olarak çalışmalarını yürüttüğü için fizik dediğimiz alan da aslında din ve metafizik gibi alanlardan bağımsız değildir. Dolayısıyla İslam medeniyeti içerisinde tabiat ile ilgili ilimleri incelemek söz konusu olduğunda, orada bizim dikkate

almamız gereken temel sorulardan birisi yine şudur: Her ne kadar tabiat, tabiat olması bakımından bütün insanlar için aynı olmakla birlikte tabiatın insanların hayatına girişi, onun hayatlarının parçası olmasında, insanların inançları ve hayat dünyasının da bir dahli ve katkısı vardır. Bu husus dikkate alındığında şu soru da sorulmalıdır: İslam medeniyeti içerisinde fizik ve astronomi yapılırken burada Müslümanlara özgü olan, Müslümanlarla irtibatlı olan ve onların Müslüman olmasından dolayı, özellikle gelişme kaydetmiş olan kısımları var mıdır ve varsa nelerdir? Diğer taraftan da Müslümanların, Müslümanlıklarıyla doğrudan irtibatlı olmayan alanlar nelerdir?

Bu ve benzeri sorular hem ilim tarihi araştırılırken önemli iken aynı zamanda medeniyetler arası ilişkiler çerçevesinde yapılan iktibas ve tercümelemleri incelerken de önem arz etmektedir. Nitekim Tıp alanında veya başka bir alanda Müslümanların yazdığı herhangi bir kitabı Batı dillerine çevirirken insanlar o kitabı tam olarak değil de, bazı tasarruflarda bulunarak ve bazı konuları atlayarak ve bazı konuları da değiştirerek çevirmişlerdir. Özellikle müslümanlıkla ilgili olan kısımları ihmal edip terk etmişlerdir; buna karşılık dinle, İslamiyet’le irtibatı olmadıklarını düşündükleri; tamamen rasyonel, makul, akli olduklarını düşündükleri şeyleri çevirmişlerdir. Bunu dikkate aldığımız vakit; o zaman o medeniyetler, kültürler arası ilişkiler içerisinde de o birimlerin nasıl geçişler yaptığını ve bu geçişlerde nelerin eksilip nelerin arttığını da adım adım takip etmek bilim tarihi yazarlığının yöntemi arasında önemli bir yer almaktadır.

8. Yeniden Bilim ve Hakikat Meselesi

Son olarak daha önce belirttiğim ve “*post-truth (hakikat sonrası)*” olarak isimlendirilen dönemde yaşıyoruz” tarzı söylemle ilgili olarak bir iki şeye dikkat çekmek gerekir. Her yıl Almanya’nın Münih şehrinde toplanan Güvenlik Konferansı’nın 2017 yılındaki konusu “Post-Truth (hakikat sonrası), Post-West (Batı sonrası), Post-Order (düzen sonrası)” olarak belirlenmiş ve insanlığın artık “Hakikat Sonrası” bir dönemde bulunduğu gibi bir düşüncenin, en azından Batılılar tarafından savunulduğu dile getirilmişti. İlginç olan taraf “hakikat” ile ilgili konunun, filozoflar ve bilim adamları tarafından değil de, çoğunluğunu devlet başkanları ve dışişleri bakanlarının oluşturduğu siyasetçiler tarafından müzakere edilmesi idi. Öyle bir dünya düşünün ki, hakikatin ne olduğuyla alakalı soruyu siyasetçiler soruyor ve konuşuyor. Modern dünyanın geldiği nokta burasıdır. Bilindiği gibi modern dünyada siyasetçilerin vazifesi kendi memleketlerinin çıkarlarını gözetmektir; hakikati gözetmek değil. Nerede kim olursa olsun, hangi devleti kim yönetirse yönetsin onun ilk vazifesi yönettiği devletin, orada yaşayan toplumun, insanların çıkarlarını gözetmektir. Gerekirse hakikatin aleyhine bile olsa -günümüzdeki anlayış öyledir- orada devletin başındaki olan insan, yöneticiler, siyasetçiler, temsil ettikleri toplumun çıkarlarını savunmak zorundadırlar. Dolayısıyla, siz eğer siyasetçiler olarak bir araya gelip de “hakikat nedir, hakikat meselesini konuşalım” dersiniz şayet, orada ne gibi netice ortaya çıkar? Hakikat diye bir şey yoktur; çıkarlar vardır ve her şey çıkarlara bağlı olarak çözülür; çıkarlar söz konusu olduğunda da “kim güçlü ise kendi onun çıkarları hakikatin ölçüsü haline gelir” gibi bir neticeye ulaşılır. Hakikat sonrası/Post-Truth denildiğinde kast edilen budur.

Bu dikkate alındığında, bütün bir insanlığın -yaklaşık 200 yıl bütün dünyanın bir Batı hegemonyası dönemi yaşadığı göz önüne alınırsa- geldiği nokta budur. Hâlbuki İslam medeniyeti söz konusu olduğunda, İslam medeniyetinin esasında “Hakikat” diye bir şey vardır ve Hakikat herkesi bağlar. İbn Haldun “Hakikat öyle bir şeydir ki, onun karşısında kimse duramaz” der. Dolayısıyla hakikatin bağlayıcılığı vardır, hakikat her şeyden önemlidir. Çıkarlardan da toplumlardan da insanlardan da her şeyden önemlidir. Şimdi böyle hakikati merkeze alan ve bu hakikate ulaşmanın mümkün olduğunu varsayan, onun üzerine kurulu bir medeniyetten bahsediyoruz. Aslında ilimlerin, İslam medeniyetinin gerileyip Batı medeniyetinin yükselmesi, hakikatle olan irtibatın bu manada kopmasına da sebep oldu. İşte bunu dikkate aldığımız vakit, o zaman bilim tarihiyle alakalı, İslam bilim tarihini araştırırken aynı zamanda şu soruyu da sormamız gerekir: İslam medeniyeti içerisinde bilimle hakikat ilişkisi nasıl kuruluyordu? Zaman içerisinde,

modern dünya içerisinde bilimle hakikatin arasındaki irtibat niye ve nasıl koptu? Esas soru burada karşımıza çıkacaktır: Biz bugün İslam medeniyetinin temsilcileri olarak bilimle hakikat arasındaki irtibatı yeniden nasıl kurarız? Bilim tarihini araştırırken bizim araştırmalarımıza yol göstermesi gereken temel sorulardan birisi de yine burada karşımıza çıkmaktadır.

9. Sonuç

Sonuç olarak İslam bilim tarihi, İslam medeniyetinin varlığını sürdürmesinin makul yolları olarak geliştirilen bilimlerin yani yürütülen ve adına bilim denilen sistematik faaliyetlerin nasıl teşekkül ettiklerini, hangi meselelerle karşı karşıya kaldıklarını, bu meseleleri hangi yöntemlerle hallettiklerini, nerelerde tıkanmalar yaşandığı, bu tıkanmaların nasıl aşıldığı, bu çerçevede İslam medeniyetinin muhtelif dönemleriyle ilimlerin halleri arasındaki irtibatların neler olduğunu araştırmaları gerekir. Diğer taraftan bu araştırmanın yapılması söz konusu olduğunda, önümüzde iki tane önemli engel vardır: Birisi Batı merkezilik, diğeri de pozitivist tuzak dediğimiz şeydir. Bu çerçevede baktığımız vakit, yapılması gereken şey; bu konuların araştırılması hususunda, şimdiye kadar özellikle rahmetli Fuat Sezgin Hoca önemli adımlar atarak, çalışmalara zemin ve ufuk oluşturdu. Tabii ki bu konuda o yalnız değildi; onun yanında daha birçok araştırmacı bilim tarihi araştırmalarına önemli katkılarda bulundular. Ama bunların hepsini temsilen Fuat Sezgin Hoca'nın çalışmalarının özel bir yeri bulunmaktadır. Çalışmalar başladı, devam etmektedir. Önemli olan bu çalışmaların hem bireysel hem de kurumsal olarak, ama kesintisiz bir şekilde ve yöntemli olarak sürdürülmesidir. Bu, bizim hem kendimize hem bütün insanlığa karşı borcumuzdur.

Kaynakça

- İbn Haldun, *Mukaddime*, nşr. Ali Abdulhavid Vafi, Kahire 1401 H, c. III, s. 1010.
Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alai*, Haz. Mustafa Koç, İstanbul 2007.
Kuhn, Thomas, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, çev. Nilüfer Kuyuş, 10. Baskı, İstanbul 2019.
Newton, *Principia Mathematica*, *Newton's Principia*, *The Mathematical Principles of Natural Philosophy*, New York 1848.
Sezgin, Fuat, *Geschichte des arabischen Schrifttums* (GAS), 1-13 cilt, Frankfurt 1967-2007.
Sezgin, Fuat, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 5 Cilt, İstanbul 2007.
Taşköprizade, *Mevzuatü'l-Ulum I*, İstanbul 1313.